

УДК 94:2(477–25)

Ковальов Є.А.,

старший викладач кафедри історії України
Київського університету імені Бориса Грінченка,
кандидат історичних наук

ПРОЩА ДО КИЄВА ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНЕ ЯВИЩЕ

У статті показано, що прибуття прочан було важливим чинником для соціального, економічного та політичного розвитку Києва впродовж ранньомодерного і модерного історичних періодів.

Ключові слова: Київ, проща, соціокультурний феномен.

Релігійна культура є цінним об'єктом для історичних досліджень. На особливу увагу в ній заслуговує феномен прощі, котрий можна вивчати не тільки з точки зору власне релігійності, але й соціальних, політичних, економічних відносин. Метою нашої розвідки є з'ясування значущості прощі як чинника ранньомодерної та модерної історії Києва, а також характеристика інтелектуального освоєння цього явища. Основними джерелами для дослідження стали статистично-описові матеріали, записки мандрівників про Київ, діловодство місцевих адміністративних установ, публіцистика та художня література.

Проща до Києва як важливий атрибут руського православного християнства пов'язана своїм походженням з середньовічною міфологемою «Київ — Другий Єрусалим», яка згодом модернізувалася в концепт «Київ — Єрусалим землі Руської»¹. В Києві ще з домонгольської доби зосереджувалися церковні реліквії, що приваблювали богомольців. Їхня кількість суттєво зростає у ранньомодерний час. У Софії Київській, наприклад, на початку XIX ст. було чотири чудотворних ікони — св. Миколая Мокрого, відома ще з домонгольського часу, Куп'ятицька ікона Божої Матері, Любецькі ікони Богородиці та Спасителя, а також зберігалися мощі багатьох святих². На початку XX ст. в Києво-Печерській лаврі в Ближніх

¹ Докладніше про це див. ґрунтовну розвідку: Ричка В. «Київ — другий Єрусалим» (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі) / В. Ричка. — К., 2005. — 243 с.

² Евгений (Болховитинов). Описание Киевософийского собора и киевской иерархии / Евгений (Болховитинов). — К., 1825. — С. 47–50.

печерах були нетлінні мощі 73 чудотворців, а в Дальніх печерах — 46 святих³. Зазвичай найбільше прочан приходило до Києва на церковні свята — Великдень, Трійцю та Успіння Пресвятої Богородиці (15(28) серпня, **храмовий празник Києво-Печерської лаври**), особливо багато богомольців з'являлося впродовж травня⁴.

В XIX ст. вже склався певний маршрут, яким рухалися Києвом прочани. Насамперед вони відвідували Києво-Печерську лавру. В Старокиївській частині міста заходили до Софії Київської та Михайлівського монастиря (з його знаменитими мощами св. Варвари), Десятинної та Андріївської церков і спускалися на Поділ — до Братського та Фролівського монастирів.

З XVIII ст. **прихід богомольців до Києва стає масовою релігійною практикою**. Відтоді в дорожніх нотатках мандрівників велика кількість прочан стає характерним атрибутом в образі міста. Причому це помічали спостерігачі, які належали до різних культурних традицій. Турецький дипломат Шехді Осман, що проїздив через Київ у 1758 р., відзначив багатолюдне паломництво до святинь Києво-Печерського монастиря⁵. Німецький натураліст і мандрівник Йоганн Антон Гюльденштедт, побувавши в Києві 1774 р., зазначив, що лавру відвідують прочани з усієї Російської імперії, особливо під час Великого посту⁶. З кінця XVIII ст. мандрівники, які відвідували Київ, зауважували, що прочани приходили до його святинь з найвіддаленіших місцин російської держави: «навіть із Сибіру», — як писав латиноамериканець Франсіско де Міранда 1787 р. зі слів генерал-губернатора Малоросії графа П.О. Румянцева⁷, а британець Ебенезер Хендерсон, що побував у Києві 1821 р., стверджував, що богомольці з'являлися «з усіх частин імперії, не виключаючи навіть Камчатки та інших віддалених

³ *Титов Ф.* Путеводитель при обозрении святинь и достопримечательностей Киево-Печерской лавры и г. Киева / Ф. Титов. — К., 1910. — С. 38–46.

⁴ *Закревский Н.В.* Описание Киева / Н.В. Закревский. — М., 1868. — Т. 1. — С. 145.

⁵ *Тверитинова А.С.* Извлечения из описания посольства в Россию Шехди Османа в 1758 г. / А.С. Тверитинова // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. — М., 1969. — Т. 2. — С. 298.

⁶ *Güldenstädt J.A.* Reisen durch Russland und im Caucasischen Gebürge. — St. Petersburg, 1791. — Bd. 2. — S. 350.

⁷ *Миранда Ф. де.* Путешествие по Российской империи / Ф. де Миранда. — М., 2001. — С. 89.

областей Сибіру»⁸ («Камчатка» і «Сибір» згадуються тут у метафоричному сенсі заради акцентування уваги на тому, що прочани прибували «дуже здалека», хоча це не виключає реальних випадків прибуття богомольців навіть з цих далеких східних регіонів імперії, але певних відомостей щодо цього немає).

Для з'ясування територіального походження прочан важливим джерелом є синодики (поминальники, до яких записувалися імена прочан). Синодик Пустинно-Микільського монастиря, що вівся з 1734 р., згадує прочан з усіх українських регіонів у межах Російської імперії, а також з польських земель (Поділля) та з великоросійських областей (Курщина, Дон, Москва, Петербург). Синодик Михайлівського Золотоверхого монастиря свідчить про прихід прочан з російської та польської частин України (у тому числі з Галичини, Підляшшя, Волині, Поділля), з білорусько-литовських земель, донців і москвичів. Синодик Софії Київської містить згадки про богомольців за перші півтора десятиліття XIX ст. з усіх українських регіонів, що входили до складу Російської імперії, майже з усіх центральних великоросійських губерній (з них найвіддаленішою була Оренбурзька), з білоруських губерній — Мінської та Могильовської, з Дону, Кубані, Кавказу та навіть з-за кордону — з Молдавії, Болгарії, Македонії⁹. Тож на рубежі XVIII–XIX ст. прощею до київських святинь як релігійною практикою була охоплена європейська територія Російської імперії з її православним населенням, а також єдиновірці з Дунайсько-Балканського регіону — величезний простір з численним людським ресурсом для масового прочанського руху.

З розвитком впродовж XVIII ст. статистики як важливого атрибута поліцейської державності з'являються узагальнені кількісні показники чисельності прочан. Ф. де Міранда 1787 р., посилаючись на П.О. Румянцева, пише про 60 тис. богомольців, що відвідували Київ щорічно, причому понад 40 тис. прочан прибувало з теренів Речі Посполитої¹⁰. За матеріалами про перетин російсько-польського кордону під Києвом видно, що рух прочан з Речі Посполитої

⁸ *Henderson E.* Biblical researches and travels in Russia. — London, 1826. — P. 188.

⁹ *Яременко М.* Київське чернецтво XVIII ст. / М. Яременко. — К., 2007. — С. 199–200.

¹⁰ *Миранда Ф. де.* Путешествие по Российской империи / Ф. де Миранда. — М., 2001. — С. 89.

мав значний масштаб: наприклад, за період з 3 по 8 травня 1744 р. через Безрадицький форпост пройшло понад 600 богомольців з Правобережної України (Канівщини, Богуславщини тощо)¹¹. Іноземні мандрівники першої чверті ХІХ ст. наводять такі дані стосовно загальної щорічної кількості прочан у Києві: М. Холдернесс — від 60 до 100 тис.¹², Е. Хендерсон — близько 50 тис.¹³ За матеріалами офіційної статистики, впродовж 30-х–40-х рр. ХІХ ст. загальна чисельність прочан коливалася в межах від 50 до 80 тис.¹⁴. Якщо взяти до уваги чисельність населення Києва: наприкінці ХVІІІ ст. — приблизно 15–20 тис., на 1845 р. — близько 50 тис.¹⁵, стає зрозуміло, що прочани були одним з найважливіших соціальних чинників у розвитку міста, позаяк обслуговування тимчасового перебування великої людської маси в міському просторі потребувало відповідного інфраструктурного забезпечення. Впродовж другої половини ХІХ ст. чисельність прочан зростала, що відображало загальне демографічне піднесення тієї доби: в цей час щорічно Київ відвідувало близько 100 тис. богомольців¹⁶.

Основну масу богомольців становили селяни. За статистичними матеріалами 1845 р. прочан із заможних прошарків населення до Києва прибуло 7650 осіб, а «простолудинів» (переважно селян) — щонайменше в сім разів більше¹⁷. Було помічено, що кількість богомольців залежала від успішності сільськогосподарського виробництва — чим вище врожай, тим більше прочан. Крім того, їхня чисельність істотно зменшувалася під час політичних і соціальних потрясінь — воєн, повстань тощо (саме так, приміром, сталося 1863 р., коли спалахнуло польське повстання)¹⁸.

¹¹ *Плохинский М.* Путешествие иеромонаха Тарасия Коплонского в Италию в конце XVII в. / М. Плохинский // Сборник Харьковского историко-филологического общества. — X., 1898. — Т. 8. — С. 289.

¹² *Holderness M.* New Russia. Journey from Riga to the Crimea, by way of Kiev. — London, 1823. — P. 67.

¹³ *Henderson E.* Biblical researches and travels in Russia. — P. 188.

¹⁴ *Фундуклей И.* Статистическое описание Киевской губернии / И. Фундуклей. — СПб., 1852. — Ч. 1. — С. 353.

¹⁵ Там само. — С. 324, 348.

¹⁶ Памятная книжка Киевской епархии. — К., 1882. — С. 60.

¹⁷ *Фундуклей И.* Статистическое описание Киевской губернии / И. Фундуклей. — С. 355.

¹⁸ *Закревский Н.В.* Описание Киева / Н.В. Закревский. — Т. 1. — С. 145.

Вартим уваги є гендерний аспект київської прощі. Приблизно дві третини людей, що приходили до Києва на прощу, становили жінки¹⁹. Це є, вочевидь, свідченням більшої релігійності жіноцтва у порівнянні з чоловіками. Для селянок, крім того, проща ставала відпочинком від тяжкої господарської праці та сімейного гноблення (цей мотив відображено в повісті Івана Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я» — молода селянка Мелашка, змучена свекрухою, свекром та ятрівкою, відправившись на прощу до Києва, «неначе на світ народилася» і «ніби набиралася здоров'я на волі»²⁰).

Російська поліцейська держава з недовірою ставилася до масового переміщення населення, підозрюючи тут потенційну небезпеку порушення порядку. Прочан це також стосувалося. Тому державний апарат ставить їх під нагляд. Запроваджується обов'язкова паспортизація богомольців. У прочанина Герасима Скопіна 1787 р. дорогою із Саратова до Києва представники влади декілька разів перевіряли наявність паспорта; нарешті, по прибутті до Києва, біля міської брами, він знову мусив пред'явити документ: «Тут у нас взяли паспорти та підписали, а напис такого змісту: “к; н; при: червня 24 дня”. А що означає, і сам не знаю», — записав саратовський богомолець у своєму дорожньому щоденнику²¹.

В 1829 р. Комітет міністрів розглянув звернення купців третьої гільдії з м. Лебедина Слобідсько-Української губернії до міністра фінансів, в якому вони зазначили, що їх дружини, діти та онуки, хворіючи, інколи давали обітницю в разі одужання відвідати Київ для поклоніння святим мощам, але не могли цього зробити через високу плату за видачу паспортів — на той час вона становила по 25 руб. з кожної особи, що було занадто дорого, позаяк на прощу зазвичай відправлялося разом декілька членів родини. У відповідь уряд дозволив видавати дружинам купців, що вирушали на прощу

¹⁹ *Закревский Н.В.* Описание Киева / Н.В. Закревский. — Т. 1. — С. 145.

²⁰ *Нечуй-Левицький І.С.* Твори : у 2 т. — К., 1986. — Т. 2. — С. 224.

²¹ *Скопин Г.А.* Дневная записка пешеходца — саратовского церковника из Саратова до Киева по разным городам и селам. Бытие в Киеве и обратно из Киева до Саратова / публ. и предисл. В.П. Соколова // Саратовский исторический сборник. — Т. 1. — Саратов, 1881. — С. 73. Загадковий для прочанина напис означав, що він прибув до Києва 24 червня 1787 р.

до Києва разом з дітьми та іншими родичами, єдиний спільний паспорт²².

Важливим мотивом у недовірливому ставленні поліцейської держави до прочан була підозра, що за ходінням по святих місцях може приховуватися бродяжництво та жебракування. Уявлення про легкість перетину межі між прочанами та волоцюгами було поширеним ще в середньовічній Русі. В середині XII ст. новгородський священик Кирик звертався з запитанням до місцевого архієпископа Нифонта, чи правильно він чинить, забороняючи своїй пастві відправлятися в паломництво до Єрусалима та, натомість, схилиючи її до побожного життя вдома? У відповідь архієрей підтримав Кирика, зазначивши, що прочанин може перетворитися на жебрака: «зادля того йде, аби, гульгяем ходячи, їсти та пити»²³. З ранньомодерного часу в цю справу активно втручається державний апарат: зокрема, 1764 р. **київська губерньська канцелярія розглянула питання щодо заходів для зменшення кількості жебраків у місті, бо «як взимку, так особливо влітку прибулих до Києва з різних великоросійських і малоросійських, а паче з закордонних польських місць, під виглядом богомілля, жебраків є велика чисельність»²⁴**, тому обер-комендантській канцелярії, поліцейській конторі і магістрату було наказано всіх бродяг арештовувати і висилати до місць, звідки вони з'явилися, командири на дніпровській переправі одержали вказівку жодного волоцюги до міста не пропускати, а монастирям рекомендовано не приймати їх до себе.

Тож прочани є дуже непевним елементом у поліцейській державі — вони підозрюються не лише у схильності до бродяжництва, але також у забрудненні міста, поширенні заразних хвороб тощо. Звідси народжується гидливе прагнення ізолювати їх. У 1873 р. приватна комерційна агенція «Указатель» звернулася до генерал-губернатора князя О.М. Дондукова-Корсакова з пропозицією облаштувати під Києвом особливе передмістя або квартал для богомольців з власними ринками, водогонами, лазнями, лікарнями тощо — **усе заради відгородження міста від напливу прочан, що ого-**

²² Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2-е. — Т. 4 (1829 г.). — № 3232.

²³ Русская историческая библиотека. — СПб., 1880. — Т. 6. — Стб. 27.

²⁴ А[ндрієвский] А. Меры против умножения нищих и бродяг в Киеве в 1764 г. / А. А[ндрієвский] // Киевская старина. — 1893. — № 9. — С. 450.

лошувалися джерелом «зараження і безладів». Там також пропонувалося розселити євреїв, які не мали права мешкати в Києві²⁵. Тож проектувалося гетто для ізгоїв, небажаних для міського «порядного товариства». Хоча цей план не викликав зацікавлення генерал-губернатора, сам факт появи такої пропозиції є свідченням наявності відповідного соціального замовлення.

Проща мала також певне політичне значення. Щодо цього багато важило прибуття на богомільля до Києва можновладців, особливо монархів. Навіть чутки про це могли викликати серйозний політичний резонанс. Саме так сталося 1667/68 р., коли Україною пронеслася поголоска про приїзд до Києва з Москви на богомільля царя Олексія Михайловича: стурбований цим наказний гетьман Григорій Дорошенко (брат гетьмана Петра Дорошенка) повідомив московському дипломату Василю Тяпкіну, що українці не вірять в суто побожну мету царського візиту, побоюючись, що за цим криються приготування до війни проти козацтва²⁶. Київська проща царя Олексія так і не відбулася.

Розподіл українських земель між Московщиною та Польщею створював труднощі для прочан. Московський уряд підозрював, що під виглядом богомольців до Києва проникають іноземні шпигуни. В 1682 р. київські воєводи отримали розпорядження заборонити доступ до Києва та особливо до Печерської лаври вихідців з Речі Посполитої, позаяк стало відомо, що серед прочан, які прибували звідтіля, були польські розвідники, що хотіли дізнатися про збройні сили та дії московської влади²⁷.

Важливе політичне значення мала подорож на прощу з Москви до Києва російської імператриці Єлизавети в 1744 р. Цариця-прочанка бажала відкласти на час мандрівки державні справи, щоб таким чином підкреслити винятково побожний характер своєї мандрівки. Втім, подорож на прощу Єлизавети явно була політичною акцією. Саме в цей час козацька старшина подала імператриці чоло-

²⁵ Мердер А. Мелочи из архивов Юго-Западного края / А. Мердер // Киевская старина. — 1900. — № 2. — С. 23–24.

²⁶ Соловьев С.М. Сочинения : в 18 кн. / С.М. Соловьев. — М., 1991. — Кн. VI. — С. 347.

²⁷ Оглоблин Н.Н. Из киевской жизни XVII и XVIII вв. / Н.Н. Оглоблин // Чтения в Историческом обществе Нестора летописца. — К., 1904. — Кн. XVIII. — Вып. III–IV. — Отд. V. — С. 32.

битну про дозвіл обрати нового гетьмана²⁸. Власне прочанська мандрівка Єлизавети до Києва стала знаком пом'якшення політики російського уряду щодо Гетьманщини.

Прочани, що прибували до Києва, осмислювалися як символ певної єдності. Якої саме? Це залежало від інтенцій спостерігача. Вони могли символізувати єдність українців. Автор «Топографічного опису Харківського намісництва» (1788 р.) Іван Переверзев писав з цього приводу: «Коли вони збираються для поклоніння в Києві зі сходу, від Волги і Дону, з заходу, з Галичини і Лодомерії та місцин, що ближче лежать до Києва, дивляться одне на одного не так, як на іншомовних, але неначе на єдинокоридця, однак чимало відчуженого у словах і вчинках, що для обох сторін здається дивним явищем, але взагалі всі ці розсіяні земляки і донині зберігають синовню пошану до Матері древніх своїх осель, міста Києва»²⁹. Згодом Пантелеймон Куліш в історичному романі «Чорна рада» (1857 р.), маючи на увазі насамперед прочан, зазначає: «Рідко, може, єсть на Вкраїні добра людина, щоб ізжила вік, да не була ні разу в Києві»³⁰.

Проте прочани також були символом єдності всього східнослов'янського («руського») православного світу. Цей топос стає вельми актуальним для російських слов'янофілів. Приміром, вірш Олексія Хомкова «Київ» (1839 р.) містить розлогий перелік місцин, звідки приходили богомольці до цієї «колиски руської слави»: є тут і «старий Псков», і «Ладога холодна», і «матушка-Москва» та ще ціла низка географічних назв — Алтай, Єнісей, Нева, Кама, Дон, береги Чорного моря і Льодовитого океану. Бракує лише волинян і галичан, спокушених Польщею, але і ці «відторгнуті діти» мусять неодмінно повернутися до пробудженого Києва³¹.

Розгортання модерних масових націоналістичних рухів суттєво посилює суспільно-політичну значущість київської прощі. Наприклад, у 1913 р., під час громадського обговорення питання про місце розташування в Києві пам'ятника Тарасу Шевченку, українська інтелігенція наполягала на тому, щоби зображення цієї знакової для українського національного руху постаті могли бачи-

²⁸ Маркович Я. Дневные записки / Я. Маркович. — М., 1859. — Ч. 2. — С. 209–211.

²⁹ Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. — К., 1991. — С. 18.

³⁰ Куліш П. Чорна рада / Куліш П. // Твори : в 2 т. — К., 1994. — Т. 1. — С. 63.

³¹ Хомяков А.С. Полное собрание сочинений / А.С. Хомяков. — М., 1900. — Т. 4. — С. 225–226.

ти богомольці. Тому було запропоновано обрати для нього сквер поруч з Бессарабським ринком: «Місце це і чепурне, і надзвичайно рухливе, ні одна — ні своя, ні чужа — людина його не обмине, а найважливіше те, що прочани їдуть трамваєм і йдуть пішки з вокзалу у лавру й повертаються додому повз його»³². Так серед богомольців мала б культивуватися українська національна свідомість засобом монументального мистецтва.

Втім, і російські націоналісти використовували прощу у своїх політичних інтересах. Зокрема, подорожі на богомілля до Києва влаштовувалися для галичан з метою їх російщення. Організацією цих заходів займалися галицькі москвофіли спільно зі своїми російськими однодумцями. В серпні 1908 р., приміром, до Києва прибуло понад три сотні галицьких селян на чолі з Дмитром Марковим — одним з провідників москвофільського руху в Галичині. Вони насамперед відвідали Володимирський собор, де їх зустріли чорносотенці із «Союзу руського народу» і повели до Києво-Печерської лаври, причому по дорозі «проспівали гуртом декілька пісень про єднання Галичини з Росією», як повідомила київська українська газета «Рада»³³. В серпні 1909 р. до Києва приїхала майже сотня галицьких прочан під проводом москвофільського активіста з Бродів Степана Носевича, перед тим відвідавши Почаївську лавру. Влаштував цю подорож депутат Державної думи, впливовий діяч російського націоналістичного руху, граф Володимир Бобринський³⁴. «Рада» відгукнулася на прибуття галицьких прочан передовою статтею під назвою «Москвофільська подорож на Україну» з осудом цієї «політичної демонстрації»: «не здобутки культурного життя, не історичні пам'ятники вони тут оглядають, а розсадники офіційного благочестія. Лавра почаївська та лавра київська — оце ті місця, куди направляють керовники темних прочан, і коли ми згадаємо, яку роль у нашому громадському житті грають тепер обидві ці лаври, то зрозуміємо, якої страви там дадуть і нашим закордонним землякам...», — зазначалося в українській газеті³⁵.

Прочани були важливим чинником розвитку київського міського господарства. Скажімо, трамвайні лінії прокладалися з ура-

³² Т.Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів. — К., 1966. — С. 412–413.

³³ Рада. — 1908. — 9 (22) серпня. — № 182. — С. 2.

³⁴ Рада. — 1909. — 18 (31) серпня. — № 185. — С. 2.

³⁵ Рада. — 1909. — 15 (28) серпня. — № 184. — С. 1.

хуванням потреби в перевезенні великої кількості богомольців. Приміром, настоятель Троїцького Іонінського монастиря на Звіринці архимандрит Мелхіседек (Стеценко) тривалий час клопотався щодо побудови до цієї обителі трамвайної колії для проїзду прочан і навіть погодився частково оплатити будівельні роботи за рахунок монастирських коштів³⁶. Нарешті в 1909 р. запрацювала Звіринецька трамвайна лінія³⁷.

Продаж прочанам культових речей відігравав вельми значну роль в економіці Києва. Для богомольців виготовлялися у великій кількості різноманітні ікони, кипарисові і металеві хрести, персні, скляні різнокольорові намиста тощо. Забезпечення прочан харчуванням також давало заробіток киянам³⁸.

Реалістична проза другої половини XIX ст. містить чимало прикладів заробляння грошей на прочанах церковниками і «ханжушками» (одним з київських типів, описаних Олександром Купріним, — «професійними богомолками», що були гідями для прочан). Церковники влаштовували справжнє полювання на богомольців, заманюючи їх до своїх монастирів і церков. Микола Лесков у своїй «київській галереї антиків» помістив дячка старокиївської церкви св. Івана Златоуста Костянтина Ломоносова — ловця «богомудів»: «Тіі богомуды, що у лавру до святых поприходили, — говорил он, — тих я до себе затыгти не могу, не про те, що мій храм такий малесенькій, а про те, що лавра на таким пути, що її скрізь видно. Од них вже нехай лаврикові торгуют. А що до подольских, або до Десятинного, то сіи вже нехай собі пальци поссуть, як я им дам що уторгувати и необібраних богомудів спущу им»³⁹. І. Нечуй-Левицький, описуючи в «Кайдашевій сім'ї» ночівлю прочан просто неба на лаврському подвір'ї, критично зазначив: «Коло Лаври була

³⁶ Рада. — 1910. — 25 септября (8 жовтня). — № 217. — С. 2.

³⁷ Киевский трамвай за сорок лет. — К., 1933. — С. 41.

³⁸ *Закревский Н.В.* Описание Киева / Н.В. Закревский. — Т. 1. — С. 145. Над мощами св. Варвары в Михайлівському монастирі, наприклад, освячувалися персні з ім'ям цієї великомучениці, котрі можна було придбати як у цій обителі, так і у київських крамарів — див.: *Орельский Л.* К истории торговли кольцами св. Варвары в Киеве / Л. Орельский // Киевская старина. — 1899. — № 12. — С. 381.

³⁹ *Лесков Н.С.* Собрание сочинений : в 11 т. / Н.С. Лесков. — М., 1958. — Т. 7. — С. 206.

гостиниця тільки для панів. [...] Багата Лавра не спромоглася поставити гостиницю для народу, хоч і забагатіла народними грішми»⁴⁰.

Як правило, прочани добиралися до Києва групами, чисельність яких могла сягати кількох десятків чи навіть сотень осіб, що походили з однієї місцевості. Очоловували їх священики або авторитетні миряни, що мали вже досвід прощі, причому це могли бути як чоловіки, так і жінки. Наприклад, за матеріалами про перетин прочанами російсько-польського кордону 1744 р., до Києва через Васильківський форпост 26 квітня пройшли мешканці с. Баракти⁴¹ «Антон Степанов з 4 товаришами», 27 квітня через Безрадицький форпост пропущені жителі Богуслава «Яків Кравець з 29 товаришами», а 8 травня пройшли богуславці «священик Філіп Романов з товаришами 51 душ.», через Хамбиківський форпост 2 травня перейшли з с. Лобачіва⁴² «жителька Настя Чопиха з товаришами 7 чол.»⁴³.

Об'єднання прочан в групи обумовлювалося міркуваннями безпеки. В «Кайдашевій сім'ї» І. Нечуя-Левицького є щодо цього характерний пасаж: «Настав страсний тиждень. У великий понеділок до Кайдашів зайшла баба Палажка Солов'їха. Вона була дуже богомольна і щороку їла паску в Києві в Лаврі. І тепер вона збиралася в Київ, але самій йти до Києва було невесело, а ще до того вона трохи боялась сама виружатись в далеку дорогу. В неї була думка підмовить самого Кайдаша, бо з чоловіком в дорозі все-таки бабі безпечніше»⁴⁴. Втім, деякі богомольці воліли йти самі, хоча іноді приєднувалися до випадкових попутників. Саме так, попри певну небезпеку, мандрував у 1787 р. до Києва саратовський богомолець Герасим Скопін — залишивши позаду Курськ, він побачив, за його власними словами: «Стовпи або версти кам'яні, і тут сидять діди та баби, що йдуть з Києва, відпочивають; спитали мене, куди я йду? Я їм сказав: до Києва. Вони мені кажуть: “Що ти один йдеш? Як не побоюєшся? Тепер (вказали мені місце попереду версти зо три)

⁴⁰ *Нечуй-Левицький І.С.* Твори : в 2 т. / І.С. Нечуй-Левицький. — К., 1986. — Т. 2. — С. 226.

⁴¹ Нині село Васильківського району Київської області.

⁴² Нині село Володарського району Київської області.

⁴³ *Плохинский М.* Путешествие иеромонаха Тарасия Коплонского... — С. 289–290.

⁴⁴ *Нечуй-Левицький І.С.* Твори : в 2 т. / І.С. Нечуй-Левицький. — К., 1986. — Т. 2. — С. 221.

пограбували одного, що йшов з Курська до якогось села, відібрали гроші та паспорт розірвали”. Я їм сказав: “на все воля Божа”»⁴⁵.

Прочанські подорожі виконували інформаційно-комунікаційну соціальну функцію. В низах суспільства вони сприяли обміну новинами, пошуку зниклих людей. Це відображено в українській художній літературі. В повісті І. Нечуя-Левицького «Микола Джеря» розповідається, як селянка Нимидора, залишившись без свого чоловіка Миколи, сподівається його знайти в Києві серед прочан або за їх допомогою: «Вона шукала його між богомольцями в лаврі, розпитувала в людей з далеких країв...»⁴⁶. Марко Вовчок в оповіданні «Сестра» описує, як селянка-наймичка, що мешкає в Києві, дізнається від земляків, які прийшли на прощу, про життя своїх родичів, залишених на селі, а також передає через прочан-односельців гроші та подарунки для рідні⁴⁷.

Для освічених прочан створюється спеціалізована література — путівники тощо. Серед популярних творів цього кола, приміром, можна вказати на працю викладача Київської духовної академії Івана Максимовича «Паломник київський», що впродовж 1842–1871 рр. витримала п'ять видань. «Твір цей має на меті ознайомити богомольців з усіма церквами і монастирями, що існують у Києві та його околицях, рівно і з тим, що ці монастирі і церкви містять в собі вартого особливої уваги. Приходячи до Києва з віддалених місць, і не будучи знайомі докладно зі святощами його, прочани іноді вже на зворотному шляху з Києва з жалем дізнаються, що чимало ними не оглянуто, чимало пропущено. Ці причини були спонукальними при складанні цього твору, котрий, призначаючись для грамотних богомольців усіх станів, не є науковою розвідкою щодо старожитностей Києва, але стислим історичним нарисом святинь і деяких інших пам'яток його», — зазначав автор⁴⁸. Ця література варта поглибленого дослідження у відповідному історіографічному контексті, позаяк вона істотно впливала на формування образу київської минувшини.

⁴⁵ Скотин Г.А. Дневная записка... — С. 68.

⁴⁶ Нечуй-Левицький І.С. Твори : в 2 т. / І.С. Нечуй-Левицький. — К., 1985. — Т. 1. — С. 518.

⁴⁷ Марко Вовчок. Твори : в 7 т. / Марко Вовчок. — К., 1964. — Т. 1. — С. 37–38.

⁴⁸ М[аксимович] И. Паломник киевский или Путеводитель по монастырям и церквам киевским, для богомольцев, посещающих святыню Киева / М[аксимович] И. — Изд. 4-е. — К., 1854. — С. III.

Отже, значущість Києва як одного з головних релігійних осередків православного християнства обумовила масовий наплив сюди прочан, що суттєво впливало на соціально-економічне становище міста. В дискурсах національних рухів (українського, російського) прибуття богомольців з різних теренів до Києва окреслювало межі культурних ареалів, а місто осмислювалося як центр тяжіння в цих просторах. Зазначимо також, що в «київському тексті» української та російської літератур XIX ст. прочани є одним з ключових елементів в образі міста.

Ковалев Е.А.

ПУТЕШЕСТВИЕ НА БОГОМОЛЬЕ В КИЕВ КАК СОЦИОКУЛЬТУРНОЕ ЯВЛЕНИЕ

В статье показано, что прибытие богомольцев было важным фактором для социального, экономического и политического развития Киева в течение раннемодерного и модерного исторических периодов.

Ключевые слова: Киев, богомолье, социокультурный феномен.

Kovaliov Ye.

PILGRIMAGE TO KYIV AS A SOCIO-CULTURAL PHENOMENON

The article proves that arrival of pilgrims was an important factor for social, economic and political development of Kyiv during the early modern and modern historical periods.

Key words: Kyiv, pilgrimage, socio-cultural phenomenon.